

שימור וארכיאולוגיה כפרקטיקות ניאו-ליבראליות : התחדשות עירונית והבניית

זהויות בתל אביב-יפו ובירושלים

חמי (מנחם) שיף

תקציר

מחקר זה בוחן את אופן ומידת שילובן של פרקטיקות שימור בתהליכי התחדשות עירונית ניאו-ליבראליים בירושלים וביופו. הנחת המוצא של מחקר זה הינה שהשימור הינו פעולה פוליטית בעלת משמעויות אידיאולוגיות. ככזאת, לא ניתן לראות בה פעולה שתפקידה מתמצה בחשיפת מהותו "האותנטית" של מרחב מסוים, אלא כפעולה המתווכת בין תפיסות מתחרות של אותנטיות ושל אסטרטגיות הזיכרון והשכחה הנובעות מהן. על כן, ניתוח המניעים העומדים מאחורי ההחלטה לשמר שכבה אחת באתר מסוים ולהרוס אחרת עשוי ללמד על יחסי הכוח המתקיימים בין קבוצות זהות שונות בחברה. על רקע זה גם צריך לראות את הבחירה במחקר זה להשוות בין תהליכי שימור בירושלים וביופו כשתי ערים בעלות אוכלוסיה מעורבת עם תפיסות מתחרות של אותנטיות וזיכרון. חשיבותו של ניתוח משווה זה מתחדדת כאשר בוחנים את האופן בו נעשה שימוש בפרקטיקות שימור בפרויקטים של התחדשות עירונית המתנהלים בהתאם לשיח ניאו-ליבראלי - שיח אשר מתיימר להכפיף שיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים למערכת שיקולים מקצועית וכלכלית ניטראלית כביכול מבחינה פוליטית ואידיאולוגית.

במוקד מחקר זה ארבעה מקרי מבחן בהם נעשה שימוש בפרקטיקות שימור כחלק מתהליכי התחדשות עירונית. שני מקרי המבחן ביפו כוללים את **כיכר השעון ונמל יפו**, ואילו שני מקרי המבחן בירושלים כוללים את **הקארדו** ברובע היהודי ואת **התוכנית להקמת מרכז המבקרים מתחם קדם** שבשכונת ואדי חילוה שבסילוואן. כל מקרי המבחן משמשים במחקר זה כדי לבחון את האופן בו פעולות השימור ביפו ובירושלים מתמודדות עם נרטיבים היסטוריים המאתגרים נרטיבים הגמוניים של המרחב. לצורך בחינה זאת מציע המחקר המשגה חדשה של שני דפוסי התמודדות עם נרטיבים מתחרים.

הדפוס הראשון של "מורשת מתעדפת" (Prioritizing Heritage) משתמש בשימור כדי להנכיח סיפּר יחיד על חשבונם של נרטיבים אחרים בתוך אתר אחד מסוים. דפוס זה מבטא בדרך-כלל בחירה להבליט בתוך האתר שכבה אחת המייצגת מורשת הגמונית, וזאת על חשבון מורשות היסטוריות אחרות שנתפסות כמאתגרות את הדומיננטיות של מורשת הגמונית זו במרחב. כפי שניתן ללמוד ממחקר זה, כמו גם מדיונים

תיאורטיים המתמקדים בפעולת התיעדוף, מסתבר כי פעולת השימור המבטאת תיעדוף, מעצם הגדרתה מבליטה את המאבק בין שכבות הזיכרון והנרטיבים השונים, ועל כן הניסיון להשכיח שכבות או נרטיבים מתחרים מסוימים נידון לכישלון. הדפוס של "מורשת מתעדפת" מדגיש אם כך לא רק את הנרטיבים המסוימים שאותם מבקשים להנציח באמצעות פעולת השימור, אלא באופן פרדוקסאלי גם את הקשר הבלתי ניתן לניתוק ביניהם לבין נרטיבים מתחרים שפעולת השימור חותרת להביא להעדפתם או למחיקתם. הדפוס השני של "מורשת מאינת" (Nullifying Heritage) בוחן את פעולות השימור המתקיימות באתרים, אשר הם כמכלול (ולא רק שכבות מסוימות בתוכם) נתפסים כמייצגים "מורשת בלתי רצויה" מנקודת המבט של הקבוצות המקדמות את השימור. פעולות השימור במקרים אלה מבקשות לנטרל את ההיבטים המאתגרים "השליליים" שמייצג האתר כמכלול. הן מבקשות לעשות זאת על-ידי ריקון האתר מכל ההקשרים המרחביים, ההיסטוריים והאידיאולוגיים "השליליים" שמגדירים אותו כמכלול.

בארבעת מקרי המבחן שעומדים במרכזו של מחקר זה מתקיים שילוב בין פרקטיקות שימור המאפיינות דפוסים של "מורשת מתעדפת" לבין פרקטיקות המאפיינות דפוסים של "מורשת מאינת". עם זאת, קיים הבדל בולט בין יפו וירושלים בכל הנוגע להיררכיה שמתקיימת בין שתי פרקטיקות שימור אלו. ניתוח של פרקטיקות השימור בהן נעשה שימוש בשני מקרי המבחן ביפו מלמד על דפוס שימור דומיננטי של "מורשת מאינת". גם כאשר יש מקרים של שימוש בדפוס של "מורשת מתעדפת" הם משמשים כלים להעצמת הדפוס הדומיננטי של "מורשת מאינת", ולשילת המורשת הכוללת של העיר יפו כאחת ממבשרות המודרניות בארץ ישראל. מורשת מודרנית זאת של העיר יפו (מאז חלקה השני של המאה ה-19 ועד 1948) נתפסת כמתחרה ומאימת על הסיפר המתחרה של תל-אביב כמבשרת המודרניות הבלעדית במרחב, שעד הקמתה היה כביכול נחשל ומנוון. ניתוח של פרקטיקות השימור בשני מקרי המבחן של ירושלים מלמד על דפוס דומיננטי של "מורשת מתעדפת". גם כאשר יש מקרים של שימוש בדפוס של "מורשת מאינת" הם משמשים אמצעים לחיזוק הדפוס הדומיננטי של "מורשת מתעדפת" החותרת להעדיף באופן ברור את השכבות המייצגות את הנרטיב ההיסטורי היהודי על חשבון שכבות המייצגות נוכחות פוליטית ותרבותית לא-יהודית.

הבדלים במעמדן הסמלי של ירושלים ויפו בחברה הישראלית

כפי שמלמד מחקר זה, המפתח להבדלים בין דפוס השימור הדומיננטיים ביפו ובירושלים כרוך בהבנת מעמדן הסמלי של ירושלים ותל אביב (ובתוכה יפו) בחברה הישראלית. שתי ערים אלו מסמלות דרכי התמודדות שונות עם הגדרתה של ישראל כיהודית וכמודרנית. ירושלים נתפסת כעיר השואפת לחזק את הזהות היהודית בחברה הישראלית ולהתבדל מתרבויות זרות. כפועל יוצא, המפתח להבנת תהליכי השימור שנקטים בה נעוץ בניסיון

להעצמת ירושלים כ"מקום יהודי", וזאת על-ידי פעולת חשיפתו והעדפתו של הסיפר היהודי על חשבון נרטיבים של מורשות אחרות, לא-יהודיות, שקיימות במרחב. לעומת זאת, גאוותה של תל אביב בהיותה עיר שהוקמה "מהחולות", על בסיס מערכת תפיסות מודרניסטיות ובזהותה כעיר-עולם, המושתתת על ערכים של ליבראליזם ופתיחות. עקרון חשוב בדימוי עצמי מודרני זה של תל אביב הוא בהצגת ההיסטוריה שלה כניגוד והתנערות מהמאפיינים של חוסר תכנון, נחשלות, עוני, לכלוך ופשע שכביכול אפיינו את יפו ואת המרחב של ארץ-ישראל כולה עד הגעת הציונות. על רקע זה, יש להבין את השימוש בפרקטיקות שימור ביפו כאמצעי להתעלמות מכל מאפיין שעשוי לאתגר את תפיסתה העצמית של תל אביב כמבשרת הבלעדית של המודרניות. כלומר, פעולות השימור ביפו מבטאות התעלמות ולעיתים נסיון מודע למחוק את עברה של העיר כמרכז עירוני מודרני (עות'מני, פלסטיני ויהודי) שקדם לתל-אביב, החל מסוף המאה ה-19.

ממצאי מחקר ומסקנות

ניתוח פרקטיקות השימור בהן נעשה שימוש במקרי המבחן שעומדים במרכזו של מחקר זה מלמד על האופן בו שני הדפוסים של "מורשת מתעדפת" ו"מורשת מאיינת" מאפשרים לקבוצות הגמוניות האמונות על התוויית מדיניות השימור והוצאתה לפועל להשתמש בפעולת השימור כאמצעי פוליטי לתווך בין ההטמעה של תהליכי זיכרון של נרטיבים הגמוניים מסוימים ובין מאמצים למחיקה והשכחה של נרטיבים מתחרים. ביפו, השימוש באסטרטגיות של "מורשת מאיינת" משקף תפיסה ציונית רחבה יותר שיומרתה כמבשרת המודרנה כוללת לא רק התנערות מתפיסות דתיות ומסורתיות יהודיות "גלותיות", אלא גם מהתפיסות הנחשלות שאפיינו לפי טענתן את המרחב הארץ-ישראלי עד הגעת הציונות. על-פי תפיסה זאת, לא רק תל-אביב, אלא המפעל הציוני כולו הוא בגדר מבשר של חיים והתחדשות למרחב שקודם לכן סבל מהזנחה, ניוון וחוסר אופק של קיום ממשי הנושא את עצמו. בירושלים, השימוש באסטרטגיות של "מורשת מתעדפת" משקף מגמה רחבה מקבילה הנותנת דגש דווקא לסמלים דתיים, לאומיים ומסורתיים, ורואה בשימור אמצעי לחזק את הזהות והשייכות היהודית אל העבר והמסורת היהודים אל מול נרטיבים לא-יהודים מתחרים.

על-אף הבדלים בולטים אלה, יש גם מכנה משותף בסיסי ועקרוני בין יישום שתי אסטרטגיות השימור

ביפו ובירושלים. בשתי הערים, דפוסים אלה חותרים להעצים נרטיב יהודי ציוני, ולמנוע מקבוצות חוץ הגמוניות מלקחת חלק בעיצוב שיח השימור. במידה רבה ניתן לומר אם כך כי פרקטיקות השימור ביפו ובירושלים אינן אלא שני צדדים של אותו המטבע, וכך גם שתי המגמות השונות שמסמלות ירושלים ותל אביב בחברה בישראל. הצד האחד שאותו מייצגת ירושלים מנכיח את המאבק המתמשך בין נרטיבים יהודיים ולא

יהודים. הצד השני שאותו מייצגת תל אביב מבקש להתעלם ממאבק זה. בפועל, נראה כי מדובר בשתי טקטיקות שונות שנוקטת הקבוצה ההגמונית היהודית במאמציה להשתמש בפעולות השימור כדי לקבע את מעמדה ההגמוני במרחב.